

D İ L Ç İ L İ K

Heydər İzzət oğlu QULİYEV

Azərbaycan Dillər Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: heyderguliyev@mail.ru

KATEQORİZASIYA MENTAL ƏMƏLİYYAT KİMİ

Xülasə: Məqalədə koqnitiv dilçilikdə kateqorizasiya insanın semantik-koqnitiv fəaliyyəti, proses kimi nəzərdən keçirilir. Dilçilik üçün kateqorizasiya əsasdır. Kateqorizasiya koqnitiv yanaşmanın ən vacib anlayışlarından biri hesab olunur. Kateqorizasiya dünyanı kateqoriyalara ayırma prosesidir və ümumiyyətlə bu kateqoriyaların zehni təsvirlərini təmin edən konseptlərin qurulmasını əhatə edir. Əvvəllər kateqorizasiyaya ənənəvi yanaşma mövcud idi. Aristoteldən bəri kateqoriyalar, problem kəsb etməyən, aydın, empirik tədqiqatlara əsaslanmayan, aprior mülahizələr nəticəsində filosofların mövqeyinə uyğun formalaşan, ümumi əlamətlərə malik olanlardan təşkil olunmuş hesab edilirdi. Klassik nəzəriyyə tərəfdarları *obyektivist* yanaşmaya əsaslanırdılar. Koqnitiv fəaliyyət nəticəsində insan, prototip əsasında kateqoriyalar müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, kateqorizasiya, prototip, əsas, periferiya.

UOT: 81-13

DOI: doi.org/10.54414/uysr6744

Giriş

Əvvəllər kateqorizasiyaya ənənəvi yanaşma mövcud idi. Aristoteldən bəri kateqoriyalar, problem kəsb etməyən, aydın, empirik tədqiqatlara əsaslanmayan, aprior mülahizələr nəticəsində filosofların mövqeyinə uyğun formalaşan, ümumi əlamətlərə malik olanlardan təşkil olunmuş hesab edilirdi. Klassik nəzəriyyə tərəfdarları *obyektivist* yanaşmaya əsaslanırdılar. Lakin sonralar kateqorizasiya koqnitiv psixologiyada əsas məsələlərdən birinə çevrildi, Eleanora Roş, Lüdviq Vitqenşteyndən təsirlənərək kateqoriyalarla bağlı yeni yanaşma irəli sürdü və bu yanaşmanı *prototiplər nəzəriyyəsi* (the theory of prototypes) və *əsas-səviyyə kateqoriyaları* (basic-level categories) adlandırdı. O, əvvəlcə rəng

kateqorizasiyasını tədqiq etdi və rəng kateqoriyalarının fokus (focal - daha sonra prototip adlandırdı) rəngi ətrafında qurulması fikrini irəli sürdü. Rəng nümunələrini fokus qırmızıya (focal red) bənzədikləri dərəcədə "qırmızı" adlandırdı, bəzi nümunələr digərlərindən daha yaxşı "qırmızı" nümunələrdir. E.Roş "qırmızı" kateqoriyasına "sahib olmaq" üçün *yaxşı qırmızının* nədən ibarət olduğunu araşdırırdı. Kateqoriya üzvlüyü yalnız *narıncı, bənövşəyi* və ya *çəhrayı* kimi qonşu kateqoriyaların mövcudluğu ilə məhdudlaşır. Kateqoriya sərhədləri qeyri-səlisdir. Burada məsafənin böyük önəmi var. Məsafə azaldıqca və ya çoxaldıqca nümunənin kateqoriya üzvlüyü üçün yaxşı yaxud pis olduğu aydınlaşır.

Mərkəzilik və periferiklik də məsafə yanaşmasından törəmişdir. O, insanın

perseptual sistemi vasitəsilə müəyyənləşən *rəng* və *forma* kimi perseptual (duyğu) kateqoriyalarını, *quş* və *oyuncaq* kimi semantik kateqoriyalardan fərqləndirdi və rəng kateqoriyasının prototiplərini “təbii kateqoriyalar” adlandırdı. Onun bu tədqiqatları kateqoriyaların “daxili strukturunu” açmağa şərait yaratdı.

B.Berlin və P.Key “Basic Color Terms: Their Universality and Evolution” adlı əsərlərində qeyd edirlər ki, hər hansı bir rəng bildirmənin istinad etdiyi rəng sərhədlərinin qeyri-dəqiqliyinə baxmayaraq, dil daşıyıcıları bütün rənglər üçün hansı nöqtənin “fokal” (əsas) olduğu barədə yekdil fikirdədir. Bütün dillər üçün aşağıdakı 7 prinsipi əsas götürmək olar:

1. Bütün dillərdə ağ və qara rəng bildirən sözlər vardır;

2. Əgər dildə 3 rəng bildirən söz varsa, o zaman həmin dildə qırmızı rəng bildirən söz var;

3. Əgər dildə 4 rəng bildirən söz varsa, o zaman həmin dildə ya yaşıl, ya da sarı rəng bildirən söz vardır (ikisindən biri olmamaq şərti ilə);

4. Əgər dildə 5 rəng bildirən söz varsa, o zaman həmin dildə həm yaşıl həm də sarı rəng bildirən söz vardır;

5. Əgər dildə 6 rəng bildirən söz varsa o zaman həmin dildə göy rəng bildirən söz vardır;

6. Əgər dildə 7 rəng bildirən söz varsa, o zaman həmin dildə qəhvəyi rəng bildirən söz vardır;

7. Əgər dildə 8 və ya artıq rəng bildirən söz varsa o zaman həmin dildə bənövşəyi, çəhrayı, narıncı və boz rəng bildirən sözlər var (1, s. 67-68).

B.Berlin və P.Keyin əsas rəng termini üçün irəli sürdüyü dörd meyarı nəzərdən keçirək: **(i)** formanın sabitliyi və nisbi sadəliyi; **(ii)** bütün əsas şərtlər semantik

statusa ekvivalent olmalıdır; **(iii)** geniş tətbiq olunmalıdır; və **(iv)** psixoloji cəhətdən səciyyəvi olmaq:

(i) Əsas rəng termini 'monoleksemik' dir yəni yalnız bir qeyri-mürəkkəb leksemdən ibarətdir (əsas *mavi* ilə qeyri-əsas *limon rəngi* və ya *pas rəngi*). Monomorfemik və ya infleksion, lakin derivasion olmayan rəng təyin edən kökdən ibarət olma meyli var (Kiswahili dilində əsas *mw-eupe*, *ny-eupe*, *ch-eupe*, *vy-eupe*, və s. ‘prefiks-ağ sinfi’, lakin İngilis dilində əsas olmayan *blu-ish*). Tipik olaraq, bir dildə əsas rəng terminləri ardıcıl morfoloji quruluşa sahib olacaq, məsələn, İngilis dili əsas rəng terminləri hamısı monomorfikdir; onlar Amerindian dili Nez Perce-də daha çox təkrarlanır, məsələn, *xayxayx* “qara”, *?ilp’ilp* “qırmızı”, *magsmags* “sarı”, *ku-sku-s* “mavi”;

(ii) Əsas rəng terminlərinin hamısı ekvivalent semantik statusa malikdir, çünki heç bir əsas rəng termini başqa birinə semantik olaraq daxil edilmir, məs. *mavi* və *qırmızı* əsasdır, lakin *crimson* (tünd-qırmızı) və *scarlet* (tünd-qırmızı) (hər ikisi qırmızı rəngin növləridir) əsas deyil;

(iii) Əsas rəng termini yalnız məhdud obyektlər sinfi üçün tətbiq edilməməlidir, məsələn, qeyri-əsas *auburn* (şabalıdı-qırmızımtıl, *sarışın*) yalnız saç rəngini bildirmək üçün istifadə olunur, halbuki əsas *brown* (qəhvəyi) rəng isə hər şeyə tətbiq oluna bilər;

(iv) Əsas rəng termini işarələr olmadan çıxarılan rənglər siyahısının əvvəlinə yaxın olmalıdır; məs. İngilis dilinin on bir əsas rəng termini (Battig & Montague 1969: 10 (Battig, William F. & William E. Montague. 1969. Category norms for verbal items in 56 categories. Journal of Experimental Psychology Monograph 80.) 1-10 və 12 olaraq sıralanır. Bu tip psixoloji səciyyəvilik, idiolektlərdə sabit olmalıdır. Əsas rəng terminləri üçün bu meyarlar digər semantik

sahələrdə əsas terminlərin təhlili üçün ümumiləşdirilməlidir (2, s. 89-100).

C.Ləkoffun (6) irəli sürdüyü öhdəliklərdən biri olan ümumiləşdirmə öhdəliyi ilə əlaqədar olaraq, Evans və Qrin (4, s. 28-44) əsas fenomenləri (yəni kateqorizasiya, polisemiya və metafora) seçirlər və dilçiliyin müxtəlif sahələrində onların iştirakını təhlil edirlər. Onlar kateqorizasiyanı və ailə bənzərliyi (family resemblance) kateqoriyasını yalnız semantikaya deyil, həm də morfologiyaya, sintaksisə və fonologiyaya tətbiq edirlər. Məsələn, bəzi morfemlər digərlərinə nisbətən daha çox prototipikdir və nitq hissələrinin qeyri-səlis kateqoriyalar təşkil etdiyini söyləmək olar. Nəticədə müəyyən isim və feillər 'nounier' və ya 'verbier' olur. Bundan əlavə, fonologiyada ənənəvi fərqli xüsusiyyət təhlilindən fərqli olaraq, ingilis dillində danışanlar bəzi samit səslərin / r /, / n /, / m / digər / b /, / d /, / g / kimi samit səslərdən daha səsləli də ifadə olunduğunu iddia edirlər. Buna görə, yəqin ki, diskret dil vahidləri daha çox səslənəndən daha az səslənənə qədər davam edən kontinuuma qoşulurlar.

Koqnitiv semantika, beləliklə linqvistik mənanı konseptual strukturun təzahürü kimi qəbul edir. Bu o deməkdir ki, sözlərin mənası dünyanın özündən deyil, daha çox bizim qavrayışımızdan və dünyanın kateqorizasiyasından asılıdır. Nəticədə, "koqnitiv semantika ilə bağlı araşdırma konseptual məzmun və onun dildə təşkili ilə bağlı tədqiqatdır" (7, s. 4). C.Ləkoff bütün fəaliyyətimizin, hətta şəxsiyyət kimi formallaşmağımızın kateqorizasiya sayəsində mümkün olduğunu vurğulayır: "Düşüncəmiz, qavrayışımız, hərəkətlərimiz və danışığımız üçün kateqorizasiyadan daha vacib bir şey yoxdur. Hər dəfə nəyəsə bir şeyin növü, məsələn ağac, ağac kimi baxdığımızda kateqoriyalaşdırırıq. Nə zaman

ki, şeylərin *növlərindən* - stullar, insanlar, xəstəliklər, duyğular, ümumiyyətlə istənilən növ haqqında danışırıq – kateqoriyalara müraciət edirik. Nə zaman ki, hər hansı bir məqsədyönlü fəaliyyət *növü* həyata keçiririk, məsələn, qələmlə bir şey yazarkən, çəkilə çəkiləyərkən və ya paltar ütüləyərkən, kateqoriyalardan istifadə edirik. Bu vəziyyətdə etdiyimiz spesifik hərəkət motor fəaliyyətinin *növüdür* (məsələn, yazmaq, çəkilmək, ütüləmək), yəni xüsusi motor fəaliyyət kateqoriyasına daxildir. Onlar heç vaxt tam olaraq eyni şəkildə həyata keçirilmir, lakin spesifik hərəkətlərdəki fərqə baxmayaraq, hamısı müəyyən növün hərəkətlərini təmsil edir və bu cür hərəkətlərin necə ediləcəyini bilirik. İstənilən ağlabatan uzunluqda istənilən bir sözləmi dedikdə və ya anladıqda, yüzlərlə deyil, onlarla kateqoriyadan istifadə edirik: nitq səsləri, sözlər, frazalar və kloz (clause) birləşmələri kateqoriyaları, habelə konseptual kateqoriyalar. Kateqorizasiya qabiliyyətimiz olmasaydı, nə fiziki dünyada, nə də ictimai və intellektual həyatımızda hərəkət edə bilməzdik. Kateqoriyalaşdırdığımızı anlamaq, necə düşündüyümüzü və necə davrandığımızı anlamaq üçün vacibdir və eyni zamanda bizi insan edən şeyləri anlamaq üçün vacibdir" (5, s. 5-6). Dünyada cürbəcür varlıqlar və hadisələrlə rastlaşırıq. Onların hamısını kateqorizasiya etmək bizim üçün qeyri-mümkündür. Qarşılaşdığımız "çiy məlumatlar" kateqoriyalaşdırıldıqdan sonra "işlək" hala düşür, "istifadəyə yararlı olur". İnsan onu əhatə edənlərə öz *düşüncə gözü* vasitəsilə inteqrasiya edir, öz mental dünyası ilə həqiqi dünya arasında uyğunlaşma aparır və nəticədə *mental adaptasiya* fazasına keçir. Alim bu proseslərin əksəriyyətinin avtomatik və şüursuz formada yerinə yetirildiyini, burada həm də mücərrəd varlıqların ehtiva

olunduğunu qeyd edir: “Əksər hallarda, kateqorizasiya avtomatik və şüursuz şəkildə baş verir və əgər bu prosesi ümumiyyətlə anlayırıqsa, yalnız problemlə hallarda anlayırıq. Dünyada hərəkət edərək insanları, heyvanları və fiziki əşyaları həm təbii, həm də insan tərəfindən yaradılmış olaraq avtomatik olaraq kateqorizasiyanı yerinə yetiririk. Bu, bəzən şeyləri olduğu kimi təsnif etdiyimiz, şeylərin təbii növlərə birləşdiyi və ağılımızın kateqoriyalarının təbii olaraq dünyadakı şeylərin növlərinə uyğun olduğu təəssüratına gətirib çıxarır. Ancaq kateqoriyalarımızın əhəmiyyətli bir hissəsi *obyekt* kateqoriyası deyil, mücərrəd varlıqlar kateqoriyasıdır. Hökumətlər, xəstəliklər, elmi varlıqlar və bir tərəfdən, elektronlar kimi gündəlik nəzəriyyələr, digər tərəfdən, soyuqdəymələr daxil olmaqla hadisələri, hərəkətləri, duyğuları, məkan münasibətlərini, sosial münasibətləri və mücərrəd varlıqları kateqorizasiya edirik. İnsan düşüncəsinin xüsusiyyətlərini izah etmək üçün həm konkret, həm də mücərrəd olmaqla *bütün* kateqoriyalarımızı əhatə edən bir nəzəriyyə yaratmaq lazımdır” (5, s. 6). Məsələn,

Robins and sparrows are typical birds - Qaratoyuqlar və sərçələr tipik quşlardır.

Apples and oranges are typical fruits - Almalar və portağallar tipik meyvələrdir.

Saws and hammers are typical tools - Mişarlar və çəkiçlər tipik alətlərdir.

Bu misallarda kateqoriya üzvlərinin işlənməsi adətən avtomatik və şüursuz formada reallaşır. Onlar ictimai müzakirə mövzusu deyillər və dəyişməzdir.

L.Çeyfin kateqorizasiya prosesi haqda fikirlərinə diqqət yetirək. Alim verballaşma prosesini üç əsas növə ayırır:

1) bu proseslər məzmunun təşkili ilə bağlıdır. Verballaşma üçün danışan əldə

olunmuş təcrübənin özünü müəyyən şəkildə strukturlaşdırır;

2) bunlar, danışanın həmin anda adresatın əqli vəziyyətini və konkret nitq konteksti çərçivəsində iş qabiliyyətini qiymətləndirməsi ilə əlaqəli proseslərdir;

3) hər bir dil verballaşma zamanı istifadə olunmalı müxtəlif, az və ya çox ixtiyari sintaktik prosesləri cəlb edir. Məsələn, bir dildə feilin şəxsə, kəmiyyətə və cinsi görə uzlaşması tələb oluna bilər, başqa bir dildə isə belə bir tələb olmaya bilər.

O, hesab edir ki, məzmunu, qablaşdırma (*packaging* - verilən və yeni məlumatları ayırmaq, ismin müəyyən və ya qeyri-müəyyən olaraq təqdim olunmasına qərar vermək, tema və remanın təyin edilməsi və s. kimi məsələləri əhatə edir) və sintaktik strukturlara aid olan proseslər arasındakı bu üçüzlü ayrılma, verballaşma prosesi ərzində baş verən real fərqləri əks etdirir. U.L.Çeyf bu prosesləri də üç alt növə ayırır: a) danışanın böyük epizodu kiçik hissəyə yəni alt epizodlara (subchunking) ayırması lazımdır; b) epizod optimal ölçüyə çatdıqda, danışanın epizodda iştirak edən obyektlərin fərqli rollarını müəyyən edəcək propozision strukturu seçməsi lazımdır (propositionallizing); c) həm obyektlər, həm də hadisələr haqqında fikirləri çatdırmaq üçün uyğun sözlər və ifadələr tapılmalıdır. Burada “kateqorizasiya” terminindən istifadə etmək məqsədəuyğun olardı.

U.L.Çeyf qeyd edir ki, qavrayış prosesləri, eləcə də verballaşma şərh (interpretasiya) xarakter daşıyır; qavrayış yolu ilə şüura, daha sonra yaddaşa daxil olan məlumatlar orijinal stimulun dəqiq bir nüsxəsi deyil, onun şərhidir. İnsanlar danışarkən düşüncələrini ifadə etməyin ən yaxşı yollarını seçməyə çalışırlar. Buradan belə çıxır ki, şərh prosesləri yaddaşdakı hər şeyə şamil edilir. Şərh yalnız qavrayış zamanı

deyil həm də danışdığımız anda baş verir. Deyilənlərin həqiqiliyi isə yalnız *kateqorizasiya* zamanı mümkündür. Bu o deməkdir ki, ideyalar ötürülməmişdən əvvəl danışan onları kateqoriyalaşdırmalıdır yəni obyektivi və ya hadisəni hansısa kateqoriyanın bir nümunəsi kimi şərh etməyə qərar verməlidir ki, bu da ona düşüncəsində olanı az yaxud çox qənaətbəxş şəkildə çatdıracaq söz verəcək. Beləliklə, müəyyən bir obyektivi X kateqoriyasına aid bir nümunə kimi kateqorizasiya etmək, onu 'a dish' və ya 'the dish' adlandırmağa imkan verəcəkdir. Müəyyən bir hadisəni Y kateqoriyasına aid bir nümunə olaraq kateqorizasiya etməyim onu 'eat', 'ate' və s. kimi çatdırmağa imkan verəcəkdir (3, s. 215-246).

Nəticə

Kateqorizasiya mənanın dildə necə qurulduğunu və ifadə edildiyini, ümumiyyətlə, mənanın mahiyyətinin aşkarlanmasında əhəmiyyətli rol oynayan koqnitiv prinsipdir. Müəyyən bir kateqoriyaya üzvlük mükəmmələ yaxınlaşma dərəcəsidir. Bu dərəcə sayəsində bir varlığın hansı kateqoriyaya aid olub-olmadığı müəyyənləşir. Bu əlaqə, prototip kateqoriyaya ən yaxşı nümunə olaraq göstərilir. Prototipə bənzərlik kateqoriya daxilində mövqenin müəyyənləşməsinə asanlaşdırır. Klassik modeldə isə belə deyildi, xüsusiyyətlər ya var idi, ya da yox idi. Orta mövqə anlayışı qəbul edilmirdi.

Koqnitiv dilçilik E.Roşun prototip kateqorizasiyası sahəsindəki tədqiqatlarından faydalandı. Bu yanaşma sayəsində klassik

kateqoriyalardan, koqnitiv modellərə əsaslanan prototip kateqoriyalara keçid baş tutdu. Prototip nəzəriyyə *eksperiensialist* (təcrübi) yanaşmaya əsaslanırdı. Ümumiyyətlə, kateqorizasiya yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, *obyektivist* və *eksperiensialist* (təcrübi) yanaşma baxımından tədqiq olunmalıdır. Baxmayaraq ki, eksperiensializm prototip nəzəriyyədə, obyektivizm isə klassik nəzəriyyədə əsas götürülürdü, C.Lakoff obyektivist yanaşmanın tamamilə səhv olmadığını bildirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.Emil İbadov. Rənglər və onların simvolik mahiyyəti // «Tədqiqlər», 2008, №3-4, səh. 62-73.
- 2.Berlin B., P.Kay. (1969) Basic Color Terms: Their Universality and Evolution,
- 3.Chafe L.Wallace. The recall and verbalization of past experience.— In: “Current Issues in Linguistic Theory”, ed. by R. W. Cole. Bloomington and London, 1977, p. 215—246.
- 4.Evans, V and Green, M. (2006) Cognitive Linguistics: an Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- 5.Lakoff, G. (1987) Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. University of Chicago Press.
- 6.Lakoff G. The Invariance Hypothesis: Is abstract reason based on image-schemas? // Cognitive Linguistics. 1990. Vol. 1, № 1.
- 7.Talmy, L. (2000) Toward a Cognitive Semantics, Vol. I and II. Cambridge, MA: MIT Press.

Гулиев Гейдар Иззатович

Азербайджанский Университет Языков

доктор философии по филологии

E-mail: *heyderguliyev@mail.ru*

КАТЕГОРИЗАЦИЯ КАК МЕНТАЛЬНАЯ ОПЕРАЦИЯ

Резюме: В статье категоризация в когнитивной лингвистике рассматривается как семантико-когнитивная деятельность человека, как процесс. Категоризация занимает центральное место в лингвистике. Категоризация считается одним из самых важных понятий когнитивного подхода. Категоризация - это процесс деления мира на категории, который обычно включает построение концептов которые обеспечивают ментальные представления этих категорий. В прошлом существовал традиционный подход к категоризации. Со времен Аристотеля категории считались беспроблемными, ясными, не основанными на эмпирических исследованиях, сформированными в результате априорных соображений в соответствии с позицией философов и имеющими общие черты. Сторонники классической теории основывались на объективистском подходе. В процессе когнитивной деятельности, человек выделяет категории на основе прототипа.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, категоризация, прототип, ядро, периферия.

Guliyev Heydar Izzat

Azerbaijan University Of Languages

PhD in Philology

E-mail: *heyderguliyev@mail.ru*

CATEGORIZATION AS THE MENTAL OPERATION

Abstract: The article considers categorization in cognitive linguistics as a semantic-cognitive human activity, as a process. Categorization is central to linguistics. Categorization is considered one of the most important concepts in the cognitive approach. Categorization is the process of dividing the world into categories, and usually involves constructing concepts that provide mental representations of those categories. Previously, there was a traditional approach to categorization. Since Aristotle, categories have been considered to be non-problematic, clear, not based on empirical research, formed as a result of a priori considerations in accordance with the position of philosophers, and having common features. Proponents of classical theory were based on an objectivist approach. In the process of cognitive activity, a person identifies categories based on the prototype.

Keywords: cognitive linguistics, categorization, prototype, core, periphery.

Daxil olub: 17.08.2021